O‘QUVCHILARNING TAFAKKUR JARAYONLARINI PSIXODIAGNOSTIK BAHOLASH VA PSIXOKORREKSION RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Samarova Shohista Rabidjanovna
Dotsent, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, “Psixologiya kafedrasi”
Chirchiq, O‘zbekiston
ORCID ID: 0000-0002-5163-6442
E-mail: samarovashohista127164@mail.com; Telefon: +998 90914-90-64

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘quvchilarning tafakkur jarayonlarini psixodiagnostik baholash hamda psixokorreksion rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari yoritiladi. Tafakkur faoliyatining shakllanishida bilish jarayonlari, ta’lim muhiti, pedagogik yondashuv, individual xususiyatlar va ijtimoiy omillarning o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘quvchilar fikrlashidagi qiyinchiliklarni aniqlash, ularni ilmiy mezonlar asosida tahlil qilish va korreksion ishlarni bosqichma-bosqich tashkil etishning samarali yo‘llari ko‘rsatib beriladi. Maqolada O‘zbekiston ta’lim muhiti, milliy pedagogik tajriba va psixologik xizmat amaliyoti bilan bog‘liq jihatlar ham izchil yoritilgan.

Kalit so‘zlar: tafakkur, psixodiagnostika, psixokorreksiya, o‘quvchi shaxsi, bilish jarayoni, mantiqiy fikrlash, refleksiya, pedagogik yondashuv, individual yondashuv, ta’lim muhiti

Kirish: Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchining shaxs sifatida shakllanishi, uning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qila olishi va o‘z bilish faoliyatini boshqara olishi alohida ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, tafakkur jarayonlarini chuqur o‘rganish, ularni ilmiy asosda baholash va rivojlantirish bugungi pedagogika hamda psixologiyaning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. O‘quvchining tafakkuri faqat dars jarayonidagi javoblar yoki test natijalari bilan emas, balki uning tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish, sabab-oqibat bog‘lanishlarini ko‘ra olish, xulosaga kelish va o‘z fikrini asoslash qobiliyati bilan namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham tafakkur jarayonlarini baholash masalasi oddiy nazorat emas, balki shaxsning intellektual rivojlanish holatini aniqlashga qaratilgan murakkab psixologik-pedagogik faoliyatdir.

Bugungi kunda ta’lim jarayonida ko‘plab o‘quvchilar materialni yod olishga intilsa-da, mazmunni tahlil qilish, mustaqil mulohaza yuritish, muammoning mohiyatini anglash va mantiqiy xulosa chiqarishda qiyinchilikka duch kelmoqda. Bunday holat o‘qitish usullarini takomillashtirish, psixologik diagnostika vositalarini to‘g‘ri tanlash va korreksion ishlarni o‘z vaqtida yo‘lga qo‘yishni talab etadi. Tafakkurdagi qiyinchiliklar erta bosqichda aniqlanmasa, ular o‘quvchining o‘zlashtirish darajasi, o‘ziga ishonchi, darsga munosabati va ijtimoiy faolligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois psixodiagnostik baholash va psixokorreksion rivojlantirish o‘quvchi bilan ishlashning ajralmas qismi bo‘lishi zarur [1].

O‘zbekiston ta’lim muhitida ham o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini shakllantirish, ta’lim mazmunini hayot bilan bog‘lash, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni kuchaytirish masalalari tobora dolzarb bo‘lib bormoqda [4]. Mazkur vazifalar amalga oshirilishi uchun nafaqat fan mazmuni, balki o‘quvchining bilish faolligi, aqliy operatsiyalari va ichki psixologik

imkoniyatlari ham hisobga olinishi lozim. Shu ma'noda, tafakkur jarayonlarini psixodiagnostik baholash ta'limdagi muvaffaqiyatning psixologik zaminini tushuntiradi, psixokorreksion ish esa mavjud qiyinchiliklarni bartaraf etishning amaliy yo'lini belgilaydi. Maqolaning maqsadi o'quvchilarning tafakkur jarayonlarini psixodiagnostik baholash va psixokorreksion rivojlantirishning ilmiy-nazariy hamda metodik asoslarini tizimli ravishda tahlil qilishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya: Tafakkur psixologiyasi insonning bilish faoliyati tizimida markaziy o'rin tutadi. Tafakkur orqali inson predmet va hodisalarning tashqi belgilari bilan cheklanib qolmay, ularning ichki mohiyatini, o'zaro bog'liqligini, qonuniyatlarini va istiqboldagi natijalarini idrok etadi. Umumiy psixologiyaga oid ilmiy manbalarda tafakkur tahlil, sintez, taqqoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish va xulosa chiqarish kabi aqliy amallar bilan izohlanadi [1]. Bu aqliy amallar o'quv jarayonida ayniqsa faol namoyon bo'ladi, chunki o'quvchi yangi bilimni shunchaki qabul qilib qolmay, uni avvalgi tajribasi bilan solishtiradi, qayta ishlaydi va o'zlashtiradi.

Psixodiagnostik yondashuvda tafakkur jarayonlarini baholash bir necha mezonlar asosida olib boriladi. Avvalo, o'quvchining topshiriqni tushunish tezligi, muammoni idrok etish darajasi, mantiqiy bog'lanishlarni topa olishi, muammoni turli yo'l bilan hal qila bilishi va javobini asoslash sifati e'tiborga olinadi. Shuningdek, tafakkur faoliyatining barqarorligi, mustaqilligi, moslashuvchanligi, tanqidiyligi va refleksiv xususiyatlari ham muhim ko'rsatkichlardan sanaladi. Bunday diagnostika natijasida o'quvchining qaysi aqliy bo'g'inida qiyinchilik borligi aniqroq namoyon bo'ladi. Masalan, ayrim o'quvchilar materialni tez tushunadi, biroq umumlashtirishda qiynaladi; boshqalari esa muammoni anglaydi, lekin xulosani og'zaki ifodalashda sustlik ko'rsatadi. Shunday tafovutlar individual yondashuvni zarur qiladi [7].

Pedagogik manbalarda o'quvchining bilish faoliyatini rivojlantirishda dars metodikasi, o'quv topshiriqlarining mazmuni, savol-javob tizimi, muammoli ta'lim elementlari va mustaqil ishlash ko'nikmalarining roli alohida ko'rsatib o'tiladi [2]. O'qitish metodikasi to'g'ri tashkil etilgan taqdirdagina o'quvchining fikrlash faoliyati jonlanadi, chunki o'quvchi bilimni tayyor shaklda emas, faol aqliy harakat orqali egallaydi. Shu sababli tafakkurdagi qiyinchiliklarni faqat psixologik muammo sifatida emas, balki pedagogik jarayonni takomillashtirish bilan bog'liq masala sifatida ham ko'rish lozim. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, bir xil mazmundagi topshiriqlar, bir xil talab va bir xil baholash mezoni barcha o'quvchilar uchun teng darajada samarali bo'lavermaydi. Demak, psixodiagnostik baholash orqali olingan ma'lumotlar o'qituvchining metodik qarorlarini ham aniqlashtirib beradi.

Tafakkur jarayonlarini o'rganishda faqat aniq fanlar emas, balki gumanitar yo'nalishdagi topshiriqlar ham muhim rol o'ynaydi. Matn bilan ishlash, mazmunni sharhlash, obrazlar orasidagi bog'liqlikni anglash, ma'no qatlamlarini tahlil qilish, talqin va izoh berish kabi faoliyatlar o'quvchining assotsiativ va tahliliy tafakkurini rivojlantiradi. Shu ma'noda badiiy hamda nazariy matnlar ustida ishlash tafakkurning moslashuvchanligi va chuqurligini kuchaytirishga xizmat qiladi [3]. Demak, tafakkur diagnostikasi faqat mantiqiy masalalar yoki qisqa savollar bilan cheklanmasligi, turli mazmundagi topshiriqlar orqali kompleks tarzda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

Mazkur maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, unda qiyosiy tahlil, ilmiy manbalarni umumlashtirish, psixologik-pedagogik kuzatuv tamoyillari va konseptual modellashtirish usullaridan foydalanildi. Metodologik nuqtai nazardan, o'quvchi tafakkurini baholashda tizimlilik, individual yondashuv, rivojlantiruvchi ta'lim, ijtimoiy shartlanganlik va

shaxsga yo‘naltirilganlik tamoyillari asos qilib olindi. Tahlilda O‘zbekiston ta’lim muhitiga xos bo‘lgan omillar, jumladan, sinfdagi o‘quvchilar soni, o‘qituvchi rahbarligi, oilaviy muhit, til va nutq madaniyati, milliy qadriyatlar hamda ta’limga bo‘lgan ijtimoiy munosabat kabi jihatlar ham hisobga olindi [6]. Bunday yondashuv psixodiagnostika va psixokorreksiya masalasini nazariy jihatdan kengroq ko‘rish, amaliy jihatdan esa aniqroq tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Natijalar: O‘quvchilarning tafakkur jarayonlarini samarali baholash va rivojlantirish uchun ularni bosqichma-bosqich tashkil etilgan tizimli model asosida olib borish maqsadga muvofiq. Tahlil natijalariga ko‘ra, bunday model kamida to‘rt asosiy bosqichdan iborat bo‘lishi kerak: dastlabki psixodiagnostik aniqlash, analitik talqin, psixokorreksion ta’sir va monitoring-refleksiya bosqichi.

Birinchi bosqich — dastlabki psixodiagnostik aniqlash bosqichi. Bu bosqichda o‘quvchining tafakkur holati, mantiqiy fikrlash darajasi, aqliy amallarni qo‘llash sifati, topshiriqni bajarish sur’ati va xatolar xususiyati aniqlanadi. Bunda o‘qituvchi va psixolog kuzatuvi, suhbat, yozma topshiriqlar, muammoli vaziyatli savollar, taqqoslashga oid mashqlar, tushunchalarni guruhlash, ortiqcha elementni topish, sabab-oqibatni ajratish kabi usullar samarali bo‘lishi mumkin. Muhim jihat shundaki, baholash faqat yakuniy javobga emas, balki javobga olib kelgan fikrlash yo‘liga ham qaratilishi kerak. Chunki ayrim hollarda o‘quvchi natijaga to‘g‘ri keladi, ammo buning ortida tasodifiy tanlov yoki yuzaki tushuncha turishi mumkin; boshqa holatda esa xato natija bo‘lsa ham, fikrlash yo‘li mantiqan to‘g‘ri yo‘nalgan bo‘ladi. Shu bois psixodiagnostika tafakkurning ichki mexanizmini ko‘rishga xizmat qilishi zarur [1].

Ikkinchi bosqich — analitik talqin bosqichi. Bu bosqichda to‘plangan ma’lumotlar chuqur tahlil qilinib, o‘quvchining kuchli va zaif tomonlari aniqlanadi. Odatda tafakkurdagi qiyinchiliklar quyidagi holatlarda ko‘proq kuzatiladi: topshiriq shartini to‘liq anglamaslik, asosiy va ikkinchi darajali belgilarni farqlay olmaslik, mantiqiy izchillikni saqlay olmaslik, javobni og‘zaki bayon qilishda qiynalish, o‘z fikrini asoslashdagi noaniqlik, xatoni ko‘ra olmaslik va o‘z-o‘zini nazorat qilishning sustligi. Agar ana shu omillar tizimli tahlil qilinsa, psixokorreksion ish maqsadli va samarali tashkil etiladi. Aks holda, qiyinchilikning tashqi belgisi bilan kurashilib, uning ichki sababi e’tibordan chetda qolishi mumkin.

Uchinchi bosqich — psixokorreksion ta’sir bosqichi. Bu bosqichda o‘quvchining aniqlangan ehtiyojlariga mos ravishda rivojlantiruvchi mashqlar, maxsus topshiriqlar va pedagogik ta’sir usullari qo‘llanadi. Psixokorreksion ishning mazmuni o‘quvchining yoshi, individual xususiyati, bilish sur’ati, qiziqishi va mavjud muammosiga qarab belgilanadi. Masalan, umumlashtirishda qiyinchilik kuzatilgan o‘quvchi bilan belgilarni saralash va birlashtirishga oid mashqlar ko‘proq ishlatiladi; mantiqiy izchillik buzilgan o‘quvchi bilan esa ketma-ketlikni tiklash, sabab-oqibat zanjirlarini tuzish, reja asosida fikr bildirish kabi mashqlar samarali natija beradi. Refleksiyani rivojlantirish uchun “Nega shunday o‘ylading?”, “Bu xulosaga qanday kelding?”, “Yana qanday usul bo‘lishi mumkin?” kabi savollardan foydalanish muhimdir. Bu savollar o‘quvchini tayyor javobdan ko‘ra, fikrlash jarayonining o‘ziga e’tibor qaratishga undaydi [7].

To‘rtinchi bosqich — monitoring va refleksiya bosqichi. Psixokorreksion ta’sir bir martalik faoliyat bo‘lib qolmasligi uchun o‘quvchining rivojlanish dinamikasi muntazam kuzatib borilishi lozim. Bu bosqichda o‘quvchining yangi vazifalarni bajarish sifati, xatolar sonining kamayishi, mustaqil yechim topish darajasi, o‘z fikrini izchil bayon qila olishi va o‘zini nazorat qilish ko‘nikmasining kuchayishi kabi ko‘rsatkichlar baholanadi. Kuzatuv natijalari psixolog va

o‘qituvchi uchun keyingi bosqichdagi ishlarni rejalashtirishga asos bo‘ladi. Muntazam monitoring natijasida tafakkurdagi o‘zgarishlar ko‘rinadi va o‘quvchi muvaffaqiyatini aniqroq baholash mumkin bo‘ladi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, tafakkur jarayonlarini rivojlantirish faqat psixolog zimmasidagi vazifa emas. Bu jarayon o‘qituvchi, sinf rahbari, ota-ona va ta’lim muhitining umumiy hamkorligini talab qiladi. O‘quvchiga qo‘yiladigan talablar va beriladigan ko‘mak o‘zaro mos bo‘lganda, psixokorreksion ish samaradorligi ortadi. Ayniqsa, milliy ta’lim muhitida hurmat, muloqot madaniyati, jamoaviylik, mas’uliyat va tarbiyaviy yondashuv tafakkurning ijtimoiy jihatdan shakllanishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi [6].

Muhokama: O‘quvchilarning tafakkur jarayonlarini psixodiagnostik baholash va psixokorreksion rivojlantirish masalasi nazariy jihatdan keng, amaliy jihatdan esa ko‘p qirrali yo‘nalishdir. Avvalo, bu masalani faqat intellekt darajasini o‘lchash bilan tenglashtirish to‘g‘ri emas. Tafakkur murakkab va ko‘p qatlamli psixik jarayon bo‘lib, unda bilish, nutq, emotsional holat, motivatsiya, diqqat, xotira va ijtimoiy tajriba o‘zaro ta’sirda bo‘ladi. Shuning uchun ham psixodiagnostika jarayoni o‘quvchining butun shaxsiyati va ta’limiy faolligini qamrab oladigan tarzda olib borilishi lozim.

Amaliyotda ko‘pincha o‘quvchining sust fikrlashi, darsdagi passivligi yoki mantiqiy topshiriqlardagi xatolari uning “qobiliyatsizligi” bilan izohlanadi. Aslida esa bunday holatlarning sababi turlicha bo‘lishi mumkin: til vositalarining yetarli shakllanmaganligi, topshiriq matnining murakkabligi, ichki qo‘rquv, o‘ziga ishonchsizlik, diqqatsizlik, oilaviy muhitdagi beqarorlik, dars metodikasining bir xilligi yoki o‘quvchining bilish uslubiga mos bo‘lmagan ta’limiy yondashuv. Demak, psixodiagnostik baholashning asosiy afzalligi shundaki, u muammoning tashqi ko‘rinishi ortidagi ichki sabablarni aniqlash imkonini beradi. Aynan shu jihat psixokorreksiyaning sifatini belgilaydi.

Muhokama qilish lozim bo‘lgan yana bir muhim jihat — pedagogik jarayonning o‘zi tafakkur rivojiga qanchalik ta’sir ko‘rsatishi masalasidir. Agar darsda faqat tayyor ma’lumot berilsa, o‘quvchidan esa uni takrorlash talab qilinsa, bunday jarayon tafakkurni emas, asosan yodlash faoliyatini kuchaytiradi. Aksincha, savol-javobga boy, taqqoslash va tahlilga undovchi, izohlash va asoslashni talab qiluvchi topshiriqlar o‘quvchi tafakkurini faollashtiradi [2]. Shu ma’noda, psixokorreksion ish ham faqat alohida mashg‘ulot sifatida emas, kundalik dars metodikasining ichiga singdirilgan holda olib borilishi samaraliroq bo‘ladi. O‘qituvchi har bir darsda o‘quvchining fikrlash yo‘lini kuzatib, zarur joyda qo‘shimcha savol, vizual tayanch, yo‘naltiruvchi ko‘rsatma yoki bosqichli tushuntirishdan foydalanishi mumkin.

O‘zbekiston ta’lim muhitida tafakkur rivojiga ta’sir qiluvchi milliy omillar ham mavjud. Bir tomondan, jamoaviylikka tayanuvchi ijtimoiy munosabatlar, ustozga hurmat, ta’limga bo‘lgan e’tibor va oilaviy nazorat o‘quvchining intellektual o‘sishini qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Ikkinchi tomondan, ayrim hollarda haddan tashqari nazorat, xatodan qo‘rqitish, o‘quvchining mustaqil fikrini to‘liq tinglamaslik yoki faqat “to‘g‘ri javob”ga yo‘naltirilgan yondashuv tafakkurning erkin rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli psixokorreksion ishda faqat aqliy mashqlar emas, balki ijobiy psixologik muhit yaratish, o‘quvchining fikriga hurmat bilan qarash, xato ustida mulohaza qilishga imkon berish, tanqidiy fikrni rag‘batlantirish kabi omillar ham muhimdir [4].

Tafakkur rivojini muhokama etishda tarbiya masalasini chetlab o‘tish ham mumkin emas. Chunki o‘quvchining fikrlash madaniyati uning qadriyatlarga munosabati, mas’uliyati, jamoa

oldidagi tutumi va ijtimoiy pozitsiyasi bilan ham bog‘liq. Tarbiyaviy yondashuv kuchli bo‘lgan ta’lim muhitida o‘quvchi nafaqat bilim oladi, balki o‘z fikrini maqsadga yo‘naltirish, uni jamiyat manfaatlari bilan uyg‘unlashtirish va ijtimoiy mas’uliyatni anglashga ham o‘rganadi [6]. Bu esa tafakkurning ijtimoiy yetuklik bilan uyg‘un rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, zamonaviy axborot muhiti sharoitida o‘quvchining tafakkuri juda ko‘p ma’lumot oqimi ta’sirida shakllanmoqda. Bu holat bir tomondan tezkor axborot olish imkonini bersa, ikkinchi tomondan yuzaki qabul qilish, tayyor xulosalarga tayanish va tahlilsiz o‘zlashtirish xavfini ham kuchaytiradi. Shu sababli ta’lim jarayonida mustaqil tahlil, ishonchli manbani ajrata bilish, ma’lumotni tekshirish, o‘qilgan matnni qayta ishlash va asosli xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhimdir [5]. Demak, bugungi sharoitda tafakkur diagnostikasi va korreksiyasi nafaqat psixologik vazifa, balki axborot madaniyatini shakllantirishning ham tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Xulosa: O‘quvchilarning tafakkur jarayonlarini psixodiagnostik baholash va psixokorreksion rivojlantirish ta’lim samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Birinchidan, mazkur yondashuv o‘quvchining fikrlashidagi individual farqlarni chuqurroq anglash imkonini beradi. Ikkinchidan, psixodiagnostika orqali aniqlangan qiyinchiliklar o‘z vaqtida va maqsadli korreksion ishlarni yo‘lga qo‘yishga xizmat qiladi. Uchinchidan, tafakkurdagi kamchiliklarni bartaraf etish faqat maxsus mashqlar bilan emas, balki dars metodikasini takomillashtirish, refleksiyani kuchaytirish, muloqot madaniyatini rivojlantirish va ijobiy psixologik muhit yaratish bilan chambarchas bog‘liq.

Tahlillar asosida shuni aytish mumkinki, o‘quvchi tafakkurini rivojlantirishda psixolog, o‘qituvchi va ota-ona hamkorligi alohida o‘rin tutadi. Bu hamkorlik izchil va ilmiy asosda yo‘lga qo‘yilganda, o‘quvchining mantiqiy fikrlashi, mustaqil xulosa chiqarishi, o‘z fikrini asoslay olishi hamda o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalari ancha barqaror rivojlanadi. Shu bilan birga, psixokorreksion faoliyat jarayonida milliy ta’lim sharoiti, pedagogik an’analar va ijtimoiy omillarni hisobga olish zarur. Kelgusida ushbu yo‘nalishda o‘quvchilarning yosh bosqichlariga mos diagnostik mezonlarni takomillashtirish, maktab amaliyotida qo‘llash mumkin bo‘lgan korreksion topshiriqlar tizimini ishlab chiqish va pedagoglar uchun amaliy tavsiyalarni kengaytirish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Adabiyotlar ro‘yxati.

Kitoblar:
[1] G‘oziyev, E. G‘. (2010). Umumiy psixologiya. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.
[2] Jamolov, J. (2012). Chet til o‘qitish metodikasi. O‘qituvchi.
Jurnallar:
[3] Xoliqova, N. (2020). Milliy uyg‘onish davri o‘zbek she’riyatining poetik xususiyatlari. ISJ Nazariy va amaliy fanlar jurnali, 04(84), 615–623.
Veb-saytlar:
[4] O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. (2020). O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. Lex. Murojaat manzili: https://lex.uz
[5] Ziyonet axborot-ta’lim portali. (2024). Psixologiya va pedagogika yo‘nalishidagi elektron resurslar. Ziyonet. Murojaat manzili: https://ziyonet.uz

Ikki yoki undan ortiq muallifli manbalar:

[6] Mardonov, S., Xodjamqulov, U., & Botirova, S. (2020). Globallashuv sharoitida yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash zarurati. Tanqidiy sharhlar jurnali, 7(12), 243–247.
[7] Mavlonova, R., Vohidova, N., & Rahmonqulova, N. (2010). Pedagogika nazariyasi va tarixi. Fan va texnologiya.